

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2025.37.5>
УДК 821.161.2

Сергій ДЕНИСЮК

кандидат філологічних наук, доцент, доцент
кафедри української мови, літератури та культури,
Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», м.Київ

ORCID:0000-0002-2134-254X
Email: sdenchik@gmail.com

ЛЮДИНА ТА ВІЙНА: ДУХОВНИЙ ДОСВІД ЮРІЯ ШЕВЕЛЬОВА

Анотація. У статті розглядаються особливості осмислення відомим українознавцем Ю. Шевельовим такого багатогранного і поліфункціонального явища як війна в аспекті духовних трансформацій, яких зазнавала людина під час Другої світової війни. Вказується, що Ю. Шевельов як особистість та учений-гуманітарій посідав принципову антимілітарну та антивоєнну позицію, що знайшло відображення у його працях. Особливу цінність мають спогади ученого, у яких на широкому матеріалі показується, що мілітаризація стала характерною ознакою тоталітарного сталінського режиму, позначившись на усіх сферах життя тогочасного СРСР. Науковець підкреслює агресивність передвоєнної радянської зовнішньої політики, спрямованої на експансію комуністичної імперії. Ю. Шевельов переконливо доводить, що радянська концепція ведення війни випливала з самої сутності більшовицького режиму і базувалась на жорстокості у ставленні не лише до ворога, в її до своїх громадян.

Наголошується, що перебуваючи між двома тоталітарними режимами – сталінським та гітлерівським, Ю. Шевельов обрав шлях неучасті у радянсько-німецькій війні, де обидві сторони протистояння були чужі національним інтересам України. Дослідник на власному досвіді показує трагедію українців, які опинились у нелюдських умовах в окупованому нацистами Харкові. Перебування у місті неодноразово ставило людину у ситуацію морального вибору, від якого залежить її подальше існування. Зокрема, це стосується можливості використати своє німецьке походження задля виживання, якою Ю. Шевельов свідомо не скористався. І навіть за цих умов відбувалось відродження національного життя, зокрема української церкви, нищеної за радянської доби. Ще однією альтернативою для української людини за умов двобою двох тоталітарних потуг Ю. Шевельов вважав діяльність Української повстанської армії, чия жертвна відданість національній справі викликали у вченого пошану.

Зазначається, що Ю. Шевельов разом з іншими діячами української культури, що опинились в еміграції, відтворив травматичний досвід війни та окупації та розглядав події 1939-1945рр. через призму долі української людини у вирі воєнних подій.

Ключові слова: тоталітарні режими, окупація, духовність, моральний вибір, українська людина, національне життя.

Serhii DENSIUK

PhD, Associate Professor,
Department of the Ukrainian Language, Literature and Culture,
National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"

THE HUMAN BEING AND WAR: YURIY SHEVELOV'S SPIRITUAL EXPERIENCE

Abstract. his article explores how the prominent Ukrainian scholar Yuriy Shevelov understood war as a complex phenomenon, focusing on the spiritual changes that people went through during the Second World War. Shevelov himself, as both a personality and a humanist thinker, held a clear anti-military and anti-war position, which is reflected in his writings. His memoirs are of special importance. They reveal that militarization had become a central feature of Stalin's totalitarian system, shaping every aspect of life in the Soviet Union. Shevelov also underlined the aggressive nature of Soviet pre-war foreign policy, aimed at expanding the communist empire. He argued that the Soviet vision of warfare was rooted in the essence of Bolshevism and rested on cruelty – not only toward the enemy but also toward its own people.

Between the two totalitarian regimes of Stalin and Hitler, Shevelov chose non-involvement in the Soviet-German war, as neither side served Ukraine's national interests. He shows, from his personal experience, the tragedy of Ukrainians in Nazi-occupied Kharkiv, where people constantly faced moral dilemmas tied to survival. In particular, Shevelov refused to use his German heritage to protect himself, even though it might have secured safety.

Yet, despite the suffering, national life began to revive – most notably the Ukrainian church, once destroyed by the Soviets. For Shevelov, another important alternative in those years was the Ukrainian Insurgent Army, whose dedication to the national cause inspired his respect.

Later, together with other Ukrainian intellectuals in emigration, Shevelov reflected on the trauma of war and occupation, interpreting the years 1939-1945 through the fate of the Ukrainian person caught in the whirlwind of history.

Keywords: totalitarian regimes, occupation, spirituality, moral choice, Ukrainian person, national life.

Постановка проблеми. За умов повномасштабної російсько-української війни особливої гостроти та актуальності набуває проблема перебування людини в екстремальних умовах загроженості її існуванню, що є неабияким випробуванням не лише для окремої особистості, а й цілих спільнот. Людина у вирі воєнних подій та пов'язані із цим духовні зміни неодноразово ставали предметом осмислення українських письменників різних епох. Особливий внесок у осмислення цієї проблематики зробили представники української діаспори, які опинились поза межами материкової України після завершення Другої світової війни. Трагічні події 1939-1945 рр., розглянуті через призму долі України та української людини постають у багатьох різножанрових творах І. Багряного, Д. Гуменної, О. Ізарського, І. Качуровського, І. Костецького, У. Самчука та багатьох інших митців. Особлива цінність їхніх творів полягає у тому, що перебуваючи поза межами СРСР та його сателітів, письменники-емігранти змогли висвітлити ті сторони та аспекти війни, які старанно замовчувались або спотворювались письменниками та істориками підрадянської України. Зокрема, це стосується участі української молоді у збройних формуваннях Німеччини, зображення Червоної армії як знаряддя тоталітарної імперії, діяльності Української повстанської армії тощо. «Нетоталітарна версія війни, що в повоєнній ситуації насаджування радянського режиму на західних українських землях була витіснена у сферу фольклору та усної історії, в умовах еміграції відіграла вирішальну роль у становленні паралельного літературного канону. Саме досвід війни та окупації, який знайшов своє втілення в текстах митців, що опинилися за межами радянської імперії, став своєрідним каталізатором у самоусвідомленні літератури української еміграції як самодостатньої художньої моделі...» [2, с. 16].

У творах письменників діаспори ми можемо знайти відповіді на багато питань, які постали перед українським суспільством після 24 лютого 2022 року, простежити вражаючі паралелі між тогочасними подіями і сьогоднішнім.

Органічною для діаспорного осмислення війни та людини у воєнних умовах стала творчість видатного ученого-українознавця Ю. Шевельова. Його праці вже тривалий час перебувають у полі дослідницької уваги учених, які розглядають різні аспекти його мовознавчого та літературознавчого доробку. Водночас сприйняття та трактування війни Ю. Шевельовим розглядалось принагідно і ще не було предметом окремого наукового осмислення.

Аналіз наукових публікацій. Деякі аспекти нашого дослідження порушувались у працях су-

часних учених [1; 2; 4; 6]. Але у них недостатньо з'ясовано місце і роль Ю. Шевельова у творенні контрверсії Другої світової війни, поданої через призму духовних трансформацій, яких зазнала людина у ті роки.

Метою дослідження є спроба проаналізувати особливості інтерпретації Ю. Шевельовим багатогранного і поліфункціонального явища війни, розкрити його новаторство у трактуванні теми «українська людина та війна».

Виклад основного матеріалу. Тривалий земний шлях Ю. Шевельова припав на майже все ХХ століття, сповненого драматичних і трагічних подій. Особливе місце серед них посідали дві світові війни, що назавжди змінили хід людської історії. Ю. Шевельов не лише став свідком і пережив ці катаклізми, а й відрефлексував їх, залишив після себе цінні свідчення, що допомагають глибше осягнути сутність цих подій.

Слід зазначити, що за своїм характером і фахом гуманітарія Ю. Шевельов був людиною принципово антивоєнної, антимілітарної спрямованості. Перші згадки про війну були пов'язані зі службою його батька – Володимира Шнейдера, який дослужився до генеральського звання у російській імператорській армії. Російсько-японська війна 1904-1905 рр. залишилась у пам'яті юного Ю. Шевельова через сотні картинок – краєвидів, які прислав чи привіз з собою його батько. Натомість Перша світова війна була «довша, упертіша, без екзотики» [12, с. 24].

Саме з Першою світовою війною була пов'язана зміна батькового прізвища Шнейдер на російське Шевельов, викликане зростом антинімецьких настроїв у тогочасному суспільстві. Ю. Шевельов не успадкував батькової любові до війська та військової служби. У своїх спогадах він стверджував, що всяка армія для того була «страшною і огидною... За багато років свого життя я не був ані разу ні в війську, ні в тюрмі, хоч часом було близько і до того і до того. Незвичайна доля для чоловіка зі Східної Європи двадцятого століття» [12, с. 26].

Перша світова війна породила більшовицьку революцію і громадянську війну на території колишньої Російської імперії. Почалась доба комуністичного тоталітаризму, панування державної машини, що «мала перемолоти мільйони живих і здатних мислити людей на угноєння» [12, с. 49]. Це було життя у суспільстві, де кожна окрема людина не мала жодної цінності навіть за мирного життя. Страх як домінуюче почуття радянської людини у 20-30-х рр. ХХ ст. у Ю. Шевельов мав цілком конкретні підстави: тривалий час він боявся, що стане відомою ретельно приховувана ним правда про батька-царського генерала.

Всевладдя комуністичних репресивних органів, злиденність матеріального існування, тотальний контроль офіційної ідеології над усіма сферами людського життя слугували для упокорення людини, перетворення її у слухняний гвинтик загальнодержавного механізму. Цій меті слугувала і небувала в історії милітаризація життя у тогочасному Радянському Союзі, що перетворився на суцільний військовий табір.

Детально осмислюючи події напередодні і на початку радянсько-німецької війни, Ю. Шевельов сприяв спростуванню низки радянських міфів, які насаджувалися поколінням українців і зараз активно побутують у Російській Федерації. Зокрема, ідеться про так звану миролюбиву політику сталінського СРСР. Учений доводить, що після підписання сумнозвісного пакту Молотова – Ріббентропа 1939 року значно посилилась і до того потужна милітаризація усіх сторін життя, що зачепило і доцента Ю. Шевельова. «Радянський Союз активно готувався до війни. Всіх звільнених від військової служби кликали на перегляд. Мені дали тепер не таке вже пільгове «придатний до немуштрової служби» – подія 1940 року» [12, с. 256]

Підготовка керівництвом радянського Союзу наступальної війни була настільки масштабною, що навіть за умов тотальної секретності у країні її неможливо було приховати від звичайних людей. Серед них був і Ю. Шевельов, який бачив численні військові ешелони, які з травня 1941 р. невпинно рухались у бік західних кордонів СРСР. «...І пасажирські поїзди спинювано, щоб пропустити вперед ті ешелони.. Це було настільки наочне, що того року я навіть проти звичаю не подавав заяву на путівку до мого любимого серцю Гурзуфу» [12, с. 256].

Але початок війни виявився зовсім не таким як планувалося кремлівським очільникам. Поступово «розгубленість і розгардіяш» перших тижнів війни змінилися запровадженням сталінської концепції ведення війни, яка базувалась на жорстокості, зневазі до життя окремої людини, підступності, помножені на величезну територію і суворий клімат.

Всупереч звідусіль декларованому радянському гуманізму, війна лише увиразнила справжню ціну людського життя в СРСР. «Людське життя не важило нічого, його навіть не пробували заощадити, як робили, зрештою, й у терорі тридцятих років» [12, с. 280]. І це, на думку Ю. Шевельова, стало однією з передумов того, що радянський режим зміг вистояти після страшного розгрому 1941 – 1942 рр. і змінити хід воєнних подій на свою користь. Але усього цього влітку 1941 року учений ще не знав і як значна частина української інтелігенції сподівався на швидке падіння ненависної комуністичної імперії. «Я був абсолютно й беззастережно переконаний, що війна не буде довга і радянський Союз розпадеться. Такий погляд у мене склався під враженням блискавичних перемог Німеччини в Польщі, Франції, Югославії, Греції. Радянська система видавалася мені наскрізь прогнилою і нездатною на довгу боротьбу. Паніка,

підкреслена нечуваним істеричним зверненням Сталіна не до товаришів, а до «братів і сестер» у липні, здавалося мені проявом агонії» [12, с. 278].

Для Ю. Шевельова не стояло питання вибору сторін конфлікту – і сталінський, і гітлерівський режими не викликали у нього жодної симпатії. «Я не мав найменшого бажання проходити військову муштру, а ще менше – загинути в безглуздому двобої Сталін – Гітлер, де ні один не боронив інтереси ні мої, ні мого народу» [12, с. 285].

Рішенню залишитися у Харкові сприяла і підвищена увага до Ю. Шевельова з боку представників НКВД, яку він відчув на собі перед відходом Червоної Армії з міста. Ученого схилили до згоди стати таємним співробітником радянської спецслужби, про що він дав відповідну розписку. «Я знав, що від сексотства можна відмовитися... Але це було в мирні часи. Тепер була війна. Усі небажані елементи безжалісно нищили. Їх розстрілювали або виводили гуртами ніби на евакуацію, а в дорозі спалювали живцем у замкнених клунях» [12, с. 289].

Після «дружньої розмови» у НКВД Ю. Шевельов знав, що по війні він не зможе залишитися у Радянському Союзі, оскільки буде змушений виконувати проти власного сумління обов'язки таємного співробітника органів безпеки. «З мерзотника символічного я мав би перетворитися на справжнього. Отже, по війні мені треба було за всяку ціну бути на захід від радянського кордону, де б він тоді не проходив» [12, с. 292].

Попереду ученого чекали 469 днів в окупованому німцями Харкові, сповнених нелюдських випробувань: відсутність електроенергії, водопостачання, тепла, голод. У цей період Ю. Шевельов неодноразово опинявся в ситуації морального вибору, від якого залежало його подальше існування. Зокрема, це стосується можливості використати своє німецьке походження і записатися у фольксдойче, що давало неабиякі можливості для стерпного існування за тих умов. «Але й німцем я не хотів робитися. Рід родом, але я не був згодний міняти свою шкуру й душу. Я належав не туди» [12, с. 302]. Це була занадто висока ціна за теплу кімнату і скромні харчі у «виголоділому, скоцюбленому» Харкові 1942 року. «Моя чеснота тоді полягала, правда, тільки в неробленні чогось, у неприйманні спокус. Не думаю, що «батьківщину не можна вибирати», – в обставинах мішаного населення кожний її вибирає, але думаю, що можна її вибирати тільки раз» [12, с. 303].

Від голодної смерті у піднімецькому Харкові Ю. Шевельова врятувала українська громада, українська не лише за походженням, а й волею до самоствердження та свідомою ідеологією. На схилі віку учений особливо тепло відгукувався про харківську «Просвіту», яка за тогочасних умов зробила багато для виживання своїх членів. А з осені 1942 р. Ю. Шевельов завдяки «Просвіті» зміг після тривалої перерви повернутися до викладання української мови. «Так в обставинах абсолютної непевності не тільки завтрішнього дня, а навіть наступної години

встановлювався, наладжувався триб мого життя в піднімецькому Харкові: синекура міської управи, розрада «Просвіти». Принагідні візити до Миколи Оглоблина в «Новій Україні» і до Віктора Петрова в «Українському Засіві», принагідне занурення в приємність скласти вірш, незалежно від його містецької беззартності, ніякої наукової праці, і найбільше часу, присвяченого здобуванню води, харчу, палива» [12, с. 337].

Ю. Шевельов при згадці свого життя у окупованому Харкові оперує поняттям духовної порожнечі, коли над свідомістю ще тяжіла радянська фразеологія та ідеологія, якої було важко позбавитись. «Так, я хотів самостійної України, але я не бачив жодного шансу на її постання. Моїм завданням, отже, здавалося, було тільки пересидіти, не бути втягненим до навали нищень і смертей, не опинитися ні в радянському, ні в німецькому війську. Це було єдине, чого я був певний, це мотивувало мої коженденні вчинки або брак учинків. Але програма недалекого прицілу» [12, с. 345]. Можливо, що тривала відірваність від релігії, закономірна для людини, що проживала у суспільстві войовничого атеїзму, не дала змоги молодому ученому повноцінно залучитися до відродженого церковного життя Харкова.

Пам'ять Ю. Шевельова зберегла багато яскравих і вражаючих прикладів жорстокої правди війни, але навіть за цих нелюдських умов зустрічались прояви людського гуманізму у найнесподіваніших ситуаціях. Закарбувалася у свідомості історія з німецьким вартовим на занесеній снігом залізничній станції Здолбунів, який несподівано допоміг українським біженцям, серед яких був і Ю. Шевельов, сісти на військовий поїзд, що прямував до Львова. «У моїй пам'яті зберігається багато образів війни. Люди, що згоріли в танку, повішені на ліхтарях і балконах, солдат, що хоче стріляти в мене за порт'єру, бомби й тисячі пораних у нічному нальоті, євреї Харкова, що мовчазною масою тягнуться до Тракторного Заводу, і трупи, що простягають свою вихудлу руку з-під снігових заметів, і багато ще чого. Але моє, може, найсильніше враження – цей солдат, якого я не знаю імені і навіть обличчя, не знаю майбутньої долі. Чи він повернувся до свого фатерланду, а чи, може, його тієї ж ночі підстрелив партизан («Убий німця!» – кричала «Правда»)... Що йому були ці кілька замотаних у чорт-зна-що «тубільців»? Чому він взявся нам допомогти? Чому в ньому не з'їла всіх людських почувань ненависть до всіх і кожного в цій диявольській вищиреній проти нього Русланд – Росії? У моїй уяві він лишився образом людяності й любові серед озвіріння й ненависті. Невідомий Ганс, чи Фріц, чи Дітер став мені образом людини. Справжньої. Ставлять пам'ятники забитим «невідомим солдатам». Я маю свого невідомого солдата, і, якби я був країною, йому б я поставив монумент. Тільки це був би пам'ятник не невідомому солдатові, а невідомій людині» [12, с. 356].

Яскравим контрастом до життя у прифронтовому Харкові було річне перебування Ю. Ше-

вельова у Львові, де був значно ліберальний окупаційний режим. Стерпно влаштований за воєнними мірками побут, можливість зайнятися науковою та журналістською роботою дали підстави ученому назвати цей рік щасливим. Водночас у львівську ідилію молодого науковця неодноразово вривалися реалії воєнного сьогодення. Ю. Шевельов став свідком ще однієї національної драми – участь українців у лавах ворожих армій. У Львові у 1943 р. відбувалось формування дивізії СС «Галичина», яка комплектувалась українцями. Ю. Шевельов не поділяв поширеного серед української громади Львова погляду про користь перебування у лавах дивізії для набуття військового досвіду, що згодиться для боротьби за вільну Україну. «Німці не могли не знати про такі настрої й задуми, але вони їх толерували. Бо вони себе добре забезпечили від несподіванок. Усі офіцери дивізії були німці, мова команд була німецька, нагляд був пильний. Як на початку війни росіянам, так тепер німцям потрібне було тільки гарматне м'ясо, щоб виграти час. Дивізія була приречена. Трупи не творять незалежних держав» [12, с. 398–399]. Все, що було пов'язано з дивізією «Галичина», Ю. Шевельов розцінював як трагічний фарс і непотрібну жертву. «Війна була не наша, і єдине, що ми могли зробити, було вижити. Поєднувати себе з однією з двох сил – це був абсурд» [12, с. 399].

Ще однією альтернативою для української людини у часи Другої світової війни стала діяльність Української повстанської армії, про яку Ю. Шевельов вперше теж почув у Львові. Ставлення дослідника до УПА сповнене пошани, захвату і жалю. «Я не припускав найменшого шансу їхньої перемоги, навіть можливості вижити (яка була більшою в дивізійників). У сутичці двох надпотуг вони могли бути тільки розчавлені. Вони вибрали особливу форму самогубства – самоспалення. Доля націй цим не вирішувалася» [12, с. 400].

У своїй післявоєнній праці «Донцов ховає Донцова» (1948) Ю. Шевельов зазначає, що війна 1939–1945 рр. увійшла в історію України не лише як страшне нищення народу та його культури, а і як перший після довгої перерви вияв об'єднання українців під своїм національним прапором. Незважаючи на нерівномірність цього процесу, він викликав значний резонанс у світі. «Український визвольний рух, що був мрією українофілів, закоханих у народні пісні й вишивки, потім дією мрійників про світову справедливість, потім шаленим пафосом секти фанатиків, нарешті торкнувся ґрунту, черпнув з широких народних джерел. Антей нарешті знову знайшов дотик до матері-землі – і ще небачені сили заграли в його м'язах, пробігли його напруженими жилами» [9, с. 806]. Саме у цей період, перебуваючи у післявоєнній Німеччині, Ю. Шевельов запропонував концепцію антеїзму як пошук виходу зі світоглядної кризи української людини ХХ ст., що сьогодні потребує окремого дослідження.

Висновки. Отже, можемо стверджувати, що у роботах Ю. Шевельова, і насамперед його спога-

дах, знаходимо глибокий аналіз проблеми «людина та війна», поданої через призму духовного сприйняття особистості, що опинилась між двома тоталітарними режимами – радянським та нацистським. Вчений показує ті духовні трансформації, які відбувались з українською людиною у 1939-1945 рр., що неодноразово попадала у ситуацію морального вибору, від якого залежить її подальше існування. Вибір самого Ю. Шевельова ґрунтувався на усвідомленні своєї національної ідентичності, що не лише допомогло йому вижити у пекельних воєнних умовах, а й дало можливість у подальшому реалізуватися як ученому-українознавцю світового рівня.

1. Дзюба І. Юрій Шерех – літературознавець і культуролог. *Вибрані праці: у 2 кн.* / Ю. Шевельов. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. Кн.2. С. 5–32.
2. Захарчук І. Друга світова війна: досвід історії – досвід літератури. *Слово і час*. 2007. №6. С. 15–24.
3. Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади у двох книгах. К.: Смолоскип, 2008. Кн. 2. 512 с.
4. Краснодемська І. Українознавчі студії діаспори (XX ст.). К.: ННДІУ, 2011. 368 с.
5. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. К.: Либідь, 1997. 360 с.
6. Піскун В.М., Ціпко А.В., Шептицька Т.Л. Юрій Шевельов: виклик часу і відповідь науковця: Монографія. К.: «МП Леся», 2010. 174 с.
7. Українська літературна критика ХХ ст.: Антологія у двох томах. К.: Наукова думка, 2015. Т. 1. 720 с.
8. Шевельов Ю. Вибрані праці: у 2 кн. Кн.1. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 583с.
9. Шевельов Ю. Вибрані праці: у 2 кн. Кн.2. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 1151 с.
10. Шевельов Ю. Доеміграційне (Публікації 1929-1944 рр.). Харків: Фоліо, 2020. 762 с.
11. Шевельов Ю. З історії незакінченої війни. К.: Вид.дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 471с.
12. Шевельов Ю. Я – мене – мені... (і довкруги). Спогади. Харків – Нью-Йорк: Видання часопису «Безрезиль». Видавництво М. П. Коць, 2001. Т. 1. 432 с.

References

1. Dzjuba I. (2008). *Yuriy Scherekh – literaturoznavec i kulturolohol* [Yuri Sherekh – literary scholar and culturalologist]. *Shevelov Y. Vybrani pratsi*. Book 2. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylyanska akademiya». 532 p. (in Ukrainian).
2. Zakharchuk I. (2007). *Druha svitova vijna: dosvid istorii-dosvid literatury* [World War II: experience of history-experience of literature]. *Slovo i chas*, no.6. Pp. 15–24. (in Ukrainian).
3. Kostyuk G. (2008). *Zustrichi i proshhannya. Spogady u dvoh knyгах* [Meeting and farewell. Memories in the two books]. Kyiv: Smoloskyp. 512 p. (in Ukrainian).
4. Krasnodemska I. (2011). *Ukrainoznavchi studii diaspory (XXst.)* [Ukrainian studies of diaspora (20th century)]. Kyiv: NNDIU. 368 p. (in Ukrainian).
5. Pavlychko S. (1997). *Dyskurs modernizmu v ukrain-skij literatury* [The discourse of modernism in the Ukrainian literature]. Kyiv: Lybid. 360 p. (in Ukrainian).
6. Piskun V., Tsipko A., Sheptytska T. (2010). *Yuriy Shevelov: vyklyk chasu i Vidpovid naukovtsya* [Yuri Shevelov – challenge of time and response of scientist]. Kyiv: Lesya ltd. 174 p. (in Ukrainian).
7. *Ukrainska literaturna krytyka XX stolittya: Antologiya v dvoh tomah (2015)* [Ukrainian literature criticsof the twenties century: Anthology in the two books]. Book 2. Kyiv: Naukova dumka. 720 p. (in Ukrainian).
8. Shevelov Y. (2008). *Vybrani praci u 2 knyгах* [Chosen works in 2 books]. Book 1. Kyiv: Vyd. Dim «Kyievo-Mohylyanska akademiya». 583p. (in Ukrainian).
9. Shevelov Y. (2008). *Vybrani praci u 2 knyгах* [Chosen works in 2 books]. Book 2. Kyiv: Vyd. Dim «Kyievo-Mohylyanska akademiya». 1151 p. (in Ukrainian).
10. Shevelov Y. (2020). *Doemihratsiyne (Publikatsii 1929-1944 rr)* [Pre-emigration (Publications 1929-1944 rr.)]. Kharkiv: Folio. 762 p. (in Ukrainian).

Отримано редакцією журналу / Received: 29.10.25
 Прорецензовано / Revised: 11.11.25
 Схвалено до друку / Accepted: 12.11.25